

DOI 10.15407/kraieznavstvo2023.03-04.056

УДК 069:72:908(477.41-21)(092)

Олена Жам (м. Переяслав)кандидат історичних наук,
старший дослідник, провідний
науковий співробітник Національного
історико-етнографічного
заповідника «Переяслав»

E-mail: zham.olena@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6216-5167>

Михайло Іванович Жам (1931–2002): краєзнавець, музейник, громадський діяч

У статті висвітлений життєвий та творчий шлях відомого на Переяславщині краєзнавця, музейного і громадського діяча Михайла Івановича Жама. Публікація приурочена до відзначення (посмертно) М.І. Жама премією імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2023 року за вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи. Акцентовується увага на доробку краєзнавця в галузі створення першого вітчизняного скансену – Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці, Музею хліба, Музею народного сухопутного транспорту, Музею «Поштова станція» в 1961–2002 рр. Особливу увагу звернено на його громадську роботу, зокрема діяльність в УТОПІК. Також аналізуються основні публікації М.І. Жама, присвячені історії та культурі, ремеслам і промислам Переяславського краю.

Ключові слова: Михайло Жам, музейник, краєзнавець, Переяслав, біографія, життєвий шлях, професійна діяльність.

Olena Zham (Pereyaslav)

Candidate of Historical Sciences

(Ph. D. in History),

Leading Researcher at the Bread Museum
of the National Historical
and Ethnographic Reserve “Pereyaslav”,

Email: zham.olena@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6216-5167

Mykhailo Ivanovich Zham (1931–2002): Local historian, museologist, public figure

The article highlights the life and creative path of Mykhailo Ivanovich Zham, a well-known local historian, museum and public figure in Pereyaslav oblast. The publication is timed to celebrate (posthumously) M.I. Zham with the Mykhailo Sikorsky Hero of Ukraine award of the National Union of Local Historians of Ukraine in 2023 for his significant contribution to the study and preservation of the cultural heritage of Ukraine and the development of the museum business. Attention is focused on the completion of the local historian in the field of the creation of the first domestic open-air museum – the Museum of Folk Architecture and Life of the Central Dnieper Region, the Museum of Bread, the Museum of Folk Land Transport, the Museum «Post Station» in 1961–2002. Special attention is paid to his public work, in particular his activities in UTOPIK. The main publications of M.I. Zham, dedicated to the history and culture, crafts and industries of the Pereyaslav region, are also analyzed.

Key words: Mykhailo Zham, museum curator, local historian, Pereyaslav, biography, life path, professional activity.

До когорти відомих постатей Переяславського краю відноситься Михайло Іванович Жам (1931–2002). Він заслужено посів почесне місце серед відомих мешканців Переяслава, які залишили свій слід у пам'яті містян і увійшли в історію НІЕЗ «Переяслав». У 2023 р. М.І. Жама відзначено (посмертно) премією імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України за вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи. Ця обставина й актуалізувала підготовку цієї публікації.

Дослідження постаті М.І. Жама потребує комплексного підходу, зокрема, на увагу заслуговують його біографія, професійна та громадська діяльність. Разом з тим багато аспектів професійної діяльності М.І. Жама вже були предметом наукових пошуків¹. Це дослідження присвячене висвітленню внеску М.І. Жама у створення переяславських музеїв та його відносинам із його керівником, другом, соратником Героєм України М.І. Сікорським.

Життєвий шлях Михайла Жама розпочався 19 листопада 1931 р. в м. Переяславі Київської області в родині Івана (Іоанна) Павловича Жама та Катерини Андріївни Трястовської. Мама, українка, корінна переяславка, батько – за національністю румун з м. Тімішоара, оселився в м. Переяславі Полтавської губернії під час Першої світової війни². 11 листопада 1918 р. у Преображенській церкві було укладено церковний шлюб подружжя І.П. Жама (27 років) та К.А. Трястовської (19 років)³.

М.І. Жам (праворуч) з М.І. Сікорським м. Ленінград, 70-ті рр. ХХ ст.

Материнська лінія походить від старовинного міщанського роду Трястовських, що були знаними на Переяславщині «богомазами» (іконописцями). За сімейним переказом дід М.І. Жама – Андрій Трястовський – розбився (впав із риштувань), коли розписував один із переяславських храмів. Його дружина – Домініка була пекаркою, виготовляла на продаж хлібні вироби. В родині Андрія й Домахи Трястовських виховувалося дев'ятнадцятеро дітей, серед них і мати М.І. Жама – Катерина. Її брати, як і батько, були іконописцями⁴.

¹ Жам О.М. Невтомний мандрівник у минувшину: до 90-річчя Михайла Івановича Жама (фрагменти книги) // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав (Київська обл.), 2021. Випуск 20(22). С. 12–39; Лукашевич О.М., Гайдаєнко І.В., Жам О.М. Особовий архів М.І. Жама та його роль у дослідженні історії становлення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (до 90-річчя від дня народження) // Рукописна та книжкова спадщина України. К. 2022. Вип. 28. С. 34–42; Ткаченко Н.Г., Жам О.М. М.І. Жам – фундатор колекції сухопутних транспортних засобів Музею народного сухопутного транспорту НІЕЗ «Переяслав» // Фундатори музейних колекцій та реалії сучасного стану розвитку музейної справи: науковий збірник за матеріалами Все-української науково-практичної конференції, присвяченої 145-річчю від дня народження М. Ф. Біляшівського та 135-річчю від дня народження Д.М. Щербаківського. К.: «ДП «НВЦ» «Пріоритет». 2014. С. 238–246.

² Михайло Іванович Жам: основні віхи життя та професійної діяльності (до 90-річчя від дня народження) // Людина в історії краю: Переяславщина: матеріали круг. ст. «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті», м. Переяслав, 13 жовт. 2021 р. / упоряд.: Т.Ю. Нагайко, О.А. Горбовий. Переяслав – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. 148 с. (Серія «Краєзнавча бібліотека Переяславщини»; вип. 20). С. 54–59.

³ Центральний державний історичний архів України в м. Київ, ф. 224, оп. 3, спр. 929, арк. 55. Метрична книга Преображенської церкви за 1916–1920 рр.

⁴ Польові матеріали автора. Записано 9 жовтня 2023 р. від Наталії Василівни Кир'янової (триюрідна сестра М. І. Жама) 1952 року народження, жительки м. Києва.

Паралельно займалися шкіряним промислом. До слова, Переяслав здавна славився своїми майстрами чинбарями, кушнірами, лимарями, шапкарями чоботарями, які вичиняли шкіри й майстерно виготовляли з них різні вироби. Батько М.І. Жама, коли прибув до Переяслава, також досконало оволодів цим ремеслом. У метриці про народження Михайла Івановича у графі рід занять батьків зазначено: «батько – шкіряник», «мати – домогосподарка». Згодом і сам М.І. Жам, вже працюючи в музеї, самостійно навчився чинити шкіри, шити кожухи, дублянки, шкірянки, шапки, виготовляти й ремонтувати шкіряне взуття, виготовляти кінну зброю та упряж. Це йому допомогло в роботі над створенням експозиції чинбарської майстерні, експозиції розділу «кінська та волова зброю та упряж» Музею народного сухопутного транспорту.

Повертаючись, до біографії М.І. Жама зауважимо, що точна дата його народження невідома. У виявлених документах фігурують 1923, 1929, 1931 роки. Дослідниця Л.М. Набок в Державному архіві Київської області виявила кілька метрик М.І. Жама, в одній з них зазначено, що він народився 11 листопада 1923 р., у іншій – 19 листопада 1929 р.⁵ У документах пізнішого часу, які зберігаються в архіві НІЕЗ «Переяслав» вказана дата 19 вересня 1931 р.

Михайло Жам зростав у атмосфері родинного затишку. Мати після загибелі на фронті чоловіка, сама виховувала чотирьох дітей, тяжко й багато працювала, щоб дати їм освіту, самотужки будувала власний дім. Зокрема Катерина Андріївна наполягла на тому, щоб Михайло вступав до університету, адже з дитинства помічала його зацікавленість наукою. За родинним переказом, у дитячому віці він мало не спалив будинок, коли потай уночі при світлі свічки читав книги й задрімав. У особливій пошані у родинному колі була праця. Яку тільки роботу не вміли робити члени цієї родини, бралися за будь-яку справу, оволодівали новими уміннями, шукали раціоналізаторські рішення аби тільки допомогти матері.

У 1948 р. Михайло Жам закінчив Переяславську школу робітничої молоді. Здобувши середню освіту, в 1949 р. вступив на навчання до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка на історичний факультет. Завершив освіту в 1954 р., здобувши спеціальність «викладач філософських дисциплін та історії». У 1954–1958 рр.

М.І. Жам (праворуч) під час навчання в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, 1952 р.

працював учителем історії в середній школі с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району.

У березні 1960 р. розпочав роботу у Переяслав-Хмельницькому державному історичному музеї (далі – ПХДІМ) на посаді наукового співробітника. 17 вересня 1960 р. М.І. Жама було призначено виконувати обов'язки завідувача етнографічного відділу ПХДІМ. Цей відділ було започатковано 7 жовтня 1958 р. з метою збору предметів музейного значення етнографічного спрямування та створення етнографічної експозиції у трапезній та на подвір'ї Михайлівської церкви. У 1964 р. на базі відділу було започатковано перший в Україні етнографічний музей просто неба (скансен) – Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Біля його витоків стояли М.І. Жам, М.І. Сікорський, Є.Ф. Іщенко, Є.С. Нестеровська, О.І. Юзвікова, В.А. Юзвіков, М.П. Палагута. За словами Г. І. Козій, яка упродовж 1975–2010 рр. очолювала переяславський скансен, «для музею під

⁵ ДАКО ф. 5634, оп. 1, спр. 1677, арк. 193. Книга реєстрації актів про народження Переяслав-Хмельницького РАГС [28.07.1923 р. – 31.12.1923 р.]. Там само, ф. 5634, оп. 1, спр. 1831, арк. 46 зв.

М.І. Жам (перший ліворуч у верхньому ряду) з колективом
Перейслав-Хмельницького державного історичного музею. 60-ті рр. ХХ ст.

відкритим небом найбільше зусиль доклав саме Михайло Іванович Жам. Він заклав у наші голови і серця, що справа, яку ми робимо, дуже важлива. Непересічна особистість, не завжди адекватно сприйнята і зрозуміла оточуючими і відповідно оцінена, та він ні на що не зважав. Він робив свою улюблену справу, інколи зціпивши зуби, тягнув свого воза. Він був для багатьох учителем, наставником, авторитетом, зразком для наслідування. Після себе залишив не один десяток збережених для нащадків пам'яток народної архітектури, тисячі пред-

метів матеріальної і духовної культури українців. Він і сам був українцем»⁶.

У ході становлення перейславського скансену потребували вирішення проблеми виділення земельної ділянки, вивчення світового досвіду зі створення й функціонування подібних музеїв, збір етнографічних матеріалів, музеєфікація пам'яток народної архітектури, розробка структурного і тематико-експозиційного планів, підготовка контрольних текстів екскурсій та ін. До вирішення вище зазначених питань долучався М.І. Жам як перший очільник цього скансену (з 1 січня 1966 р.

⁶ Жам О.М. Невтомний мандрівник у минувшину: до 90-річчя Михайла Івановича Жама (фрагменти книги) // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Перейслав»: зб. наук. ст. Перейслав (Київська обл.), 2021. Випуск 20(22). С. 34.

по 1 серпня 1975 р.) та як член спеціалізованої Вченої ради. До складу останньої окрім нього входили фахівці різного профілю: М.І. Сікорський (голова), етнограф М.І. Жам, архітектор Г.В. Борисевич, гідромеліоратор Є.Ф. Іщенко, історик М.П. Палагута, археолог Р.О. Юра⁷.

М.І. Жам – один із найближчих соратників М.І. Сікорського. Як на дієвого працівника на нього покладалася адміністративно-організаційна робота – очолював науково-дослідницькі сектори, відділи, філіал Заповідника, неодноразово виконував обов'язки директора установи, був незмінним членом науково-методичної ради, фондово-закупівельної комісії, комісії з прийому від наукових працівників та екскурсиводів залізниць на право проведення екскурсій. Провадив активну участь у здійсненні професійного співробітництва, зокрема із зарубіжними установами (Латвія, Бельгія, Румунія)⁸.

За період роботи в музейній сфері М.І. Жам вів активну пошуково-експедиційну роботу. Взяв участь у проведенні 116 експедицій [підрахунки зроблено на основі книг наказів НІЕЗ «Переяслав»] в населенні пункти Київської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської, Сумської, Дніпропетровської, Миколаївської, Житомирської та інших областей України та кількох сотнях експедицій у межах Переяслав-Хмельницького району. Переважна частина цих експедицій мала етнографічне й краєзнавче спрямування й була зумовлена необхідністю наповнення музейними предметами й пам'ятками спершу експозиції етнографічного відділу Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, а потім Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Більшість експедицій проходила під його керівництвом. У жовтні 1969 р. М.І. Жам очолив спільну експедицію науковців переяславського та київського скансенів на Чернігівщину. Для музейників київського скансену ця експедиція стала першою. Один із фундаторів Музею на-

родної архітектури та побуту України С.В. Верговський з цього приводу писав: «Першу експедицію київського скансену вивів «у поле» перший керівник переяславського скансену Михайло Іванович Жам, і це, певним чином, символічно, ніби як благословення нового скансену вже досвідченим дослідницьким закладом, досвідченим дослідником, що передав естафету пошанування та досліджень пам'яток народної культури»⁹.

Окрім експедицій етнографічного та краєзнавчого спрямування М.І. Жам брав активну участь у археологічних розвідках. Зокрема, восени 1960 р. разом із М.І. Сікорським, Є.С. Нестеровською, М.Д. Шавейком долучився до роботи Переяслав-Хмельницької комплексної древньоруської експедиції на дитинці Переяслава у складі Р.О. Юри, Ю.С. Асєєва, О.К. Козіна, В.Г. Погрібного, В.Г. Заболотного. У результаті проведених розкопок була відкрита надбрамна вежа та проїзна частина Єпископських воріт XI ст. Наступного року у складі Переяславської давньоруської експедиції ІА АН УРСР знову працювали Р.О. Юра (керівник), М.І. Сікорський (заступник), науковці переяславського музею М.І. Жам та М.Д. Шавейко, старший лаборант Інституту археології А. І. Кубишев. У 1960 р. спільно з А.П. Савчуком працював на багатошаровій пам'ятці біля с. Козинці в ур. Загай. Упродовж 1960-их – на початку 1970-их рр. М.І. Жам спільно із М.І. Сікорським, А.П. Савчуком, М.Д. Шавейком досліджував кургани на Переяславщині, зокрема за його участі були розкопані кургани «Ємцева могила» біля с. Єрковці, поблизу с. Харківці (ур. Урашня) та в с. Пологи Вергуни. У 1966 р. М.І. Жам долучився до розкопок поховання бабинської археологічної культури середини II тис. до н. е. відомої в історичній літературі як курган «Хрест». У 1967 р. взяв участь у розкопках пізньопалеолітичної стоянки у с. Добраничівка Яготинського району Київської області та музеєфікації одного з жител сто-

⁷ Жам О.М., Ткаченко Н.Г. До історії створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: напрацювання Вченої ради Переяслав-Хмельницького державного історичного музею по створенню переяславського скансену (1960-ті рр. XX ст.) // Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 3: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Дослідження, збереження, відтворення та популяризація культурної спадщини» (Ужгород, 26–27 черв. 2015 р.) [Текст] / упоряд.: Г.В. Андял, В.В. Коцан. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2016. С. 42–52.

⁸ Нагайко Т.Ю. Пропозиції кандидатур щодо присудження Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України у 2023 р. від Переяславського міського осередку НСКУ. Жам Михайло Іванович (1931–2002) – музейний діяч, пам'яткоохоронець, краєзнавець.

⁹ Жам О.М. Спільна експедиція науковців переяславського та київського скансенів на Чернігівщину у жовтні 1969 року: мета, тематика, результати та подальші перспективи (до 50-річчя Музею народної архітектури та побуту України) // Краєзнавство. 2019. № 3 (108). С. 82.

янки на території переяславського скансену. У 1972 р. М.І. Жам узяв участь у розкопках давньоруської печі в м. Вишгород Київської області, а в 1974 р. очолив експедицію, учасники якої демонтували й перевезли до музею піч трипільської культури з с. Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області¹⁰.

Як науковець і музейник М.І. Жам брав участь у музеєфікації пам'яток народної архітектури для Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, сприяв їх виявленню, перевезенню, встановленню, реконструкції, вивченню. Під його керівництвом або за його безпосередньою участю впродовж 1961–1992 рр. було обстежено й перевезено до переяславського скансену 86 об'єктів культурної спадщини (всього в музеї 122 пам'ятки народної архітектури XVII – поч. XX ст.). Серед них сакральні, житлові, громадські, господарчі, виробничі споруди, археологічні знахідки. Зокрема, під його керівництвом були перевезені: гамазей із с. Пристроми Переяслав-Хмельницького району (перша пам'ятка, встановлена на території скансену), хата із

с. Циблі дві найвідоміші сакральні споруди скансену – церква Покрови 1606 року будівництва із с. Острійки Білоцерківського району та церква Святого Георгія із с. Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 1769 року будівництва¹¹. Понад 40 років роботи у музеї М.І. Жам був незмінним членом комісії з обстеження музейних пам'яток, створеної у жовтні 1963 р. Її учасниками до 1990-их років були М.І. Сікорський, головний реставратор П.Ф. Щербина, технік-будівельник І.Г. Міненко, архітектор М.Г. Ліхтман.

У музеєфікованих пам'ятках М.І. Жам спільно з колегами створював експозиції. Найчастіше долучався до відтворення господарських та виробничих комплексів: «двір чинбаря», «двір столяра», «двір гребінника», «двір бондаря», «двір олійника», «кузня», «ободопарня», «гамазей». Із громадських будівель за його участю було створено інтер'єри сільської управи та корчми. Інтер'єр та екстер'єр останньої вийшли особливо вдалими, адже над ними працювали найдосвідченіші фахівці музею – М.І. Сікорський, М.І. Жам, Є.С. Нестеровська, О.І. Юзвікова.

М.І. Жам (перший праворуч) на розкопках пізньопалеолітичної стоянки у с. Добраничівка Яготинського району Київської області. 1967 р.

¹⁰ Жам О.М. Археологія у професійній діяльності Михайла Івановича Жам // Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. матеріалів II Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав, 18 квітня 2022 р.). Переяслав (Київ. обл.), 2022. С. 177–187.

¹¹ Жам О.М. До історії музеєфікації церкви Святого Георгія з с. Андруші Переяславського повіту Полтавської губернії в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав (Київська обл.), 2020. Випуск 17 (19). С. 10–27; Ткаченко Н.Г., Жам О.М. До історії формування колекції сакральних пам'яток Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали Двадцяті Міжнародної наукової конференції (28–30 травня 2014 р.). К., 2014. С. 87–92.

З-поміж пам'яток житлового будівництва особливо влучною стала «хата селянина-середняка», перевезена до музею в 1965 р. із с. Цибли Переяслав-Хмельницького району. Це перша житлова споруда музеєфікована в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Перевезення її до скансену, встановлення, відтворення інтер'єру здійснювалося під керівництвом М.І. Жама.

Особлива заслуга М.І. Жама – започаткування експозиції «Вітряки» у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. До її складу увійшло 15 вітряків ХІХ – поч. ХХ ст. із різних регіонів України: Київщини, Полтавщини, Черкащини, Чернігівщини, Сумщини, Харківщини, Буковини. Їх перевезення до музею організував М.І. Жам. Спільно з колегами демонтував і складав будівлі, паралельно досліджуючи їх техніко-конструкторські особливості. Наприклад, перший вітряк музеєфікували в червні 1962 р. за участю М.І. Жама, М.І. Сікорського, М.П. Палагути, Г.П. Ярмоленка, А.Г. Ярмоленка. Оскільки на той час питання з ділянкою для Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини ще не було вирішене, вітряк із с. Ковалин Переяслав-Хмельницького району Київської області тимчасово встановили на території Михайлівської церкви. М.П. Палагута пригадував: «... на початку моєї роботи науковцем, я став учасником здійснення омріяного плану директора: будівництва на території Михайлівської церкви музею під відкритим небом у мініатюрі. Першими спорудами, які були перевезені нами, стали комора із села Комарівка та вітряк із села Ковалин. Разом з майстрами – батьком та сином Ярмоленками – Григорієм Петровичем та Анатолієм Григоровичем, М.І. Жамом ми всі гуртом, в тому числі і директор, встановили ці споруди»¹².

Млини (вітряні, водяні, кінні) були слабкістю М.І. Жама. Маловідомим є той факт, що у сер. 1970-их років він розпочав роботу над дисертаційним дослідженням, присвяченим вітрякам Лівобережної України. У родинному архіві збереглися нотатки цього дослідження і

законспектована стаття С.А. Таранушенка «Вітряки» із журналу «Народна творчість та етнографія» (1958)¹³. Михайло Іванович і особисто був знайомий із Стефаном Андрійовичем. Мистецтвознавиця Л.С. Міляєва у своїх спогадах пригадувала як «якось у травні місяці [1965] разом із з Таранушенком і Михайлом Павловичем Цапенком на його автомобілі їздили в Переяслав. Зупинилися у Михайла Івановича Сікорського у його не так давно відкритому музеї-скансені. Стефан Андрійович був у захваті від того, як наглядочки музею стежили за порядком у перевезених з різних сіл хатах, оточених садами, невеличкими городами та квітниками. Сікорський «оповідав» як він вудував у колгоспі «прилад», яким з соняшникового насіння вичавлювали олію, і демонстрував цю «новинку» в музеї»¹⁴. Олійниця про яку згадував М.І. Сікорський була перевезена до музею у травні 1965 р. із с. Рудяків Бориспільського району за участю М.І. Жама, П.Ф. Щербини. У серпні 1965 р. про неї писала «Робітнича газета»: «Нещодавно працівники музею, зокрема, Михайло Іванович Жам і Петро Федотович Щербина почувалися справжніми іменинниками. Їм, що називається, пощастило. Після тривалих пошуків, поїздок більш ніж по 700 селам Київської, Полтавської та Харківської областей їм вдалось розшукати цікаву пам'ятку ремесла – гігантську навіть для тих часів олійницю...»¹⁵. Повертаючись до знайомства М.І. Жама з С.А. Таранушенком, зауважимо, що саме останній надихнув Михайла Івановича серйозно зайнятися не лише пошуком і музеєфікацією млинів, а і їх вивченням з метою підготовки монографічного дослідження. Проте розпочата М.І. Жамом наукова праця з народного млинарства не була завершена, на заваді стали систематичні виснажливі етнографічні й історико-краєзнавчі експедиції, експозиційна, виставкова, лекційна, пам'яткоохоронна робота. Але упродовж всього життя млини в професійній діяльності М. І. Жама посідали особливе місце. Ця любов передалась доньці, автору цієї статті, О.М. Жам, яка здійснила мрію батька й у 2017 р. захистила дисертацію на тему, пов'язану із на-

¹² Палагута М.П. Музей і музейники: невідомі подробиці // «Вісник Переяславщини». 2003. 4 листопада. С. 6.

¹³ Таранушенко С.А. Вітряки // Народна творчість та етнографія. 1958. № 1. С. 2–101.

¹⁴ Міляєва Людмила. Стефан Андрійович Таранушенко (штрихи до портрета). Спогади. Інститут мистецтвознавства // URL: <https://sm.etnolog.ua> > zmist.

¹⁵ Жам О.М. Пам'ятки народної архітектури з с. Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл. в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історія музеєфікації // Етнічна історія народів Європи. Випуск 63. К., 2021. С. 23–29.

родним млинарством: «Борошномельне виробництво Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: історіографія».

М.І. Жам був автором першого тексту оглядової екскурсії по Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, підготовленого в сер. 60-их рр. XX ст. Пізніше, у 1970-их рр., напрацював контрольні тексти екскурсії до дворів бондаря, гребінника, олійника, базарної площі. Ці тексти екскурсії були досить нетипові як для музею радянського часу й не узгоджувалися з постановою ЦК КПРС 1964 року «Про підвищення ролі музеїв в комуністичному вихованні трудящих», яка визначала ідеологічний курс музеїв, накреслений комуністичною партією. Згідно з її змістом в експозиціях музеїв повинні бути відображені «успіхи комуністичного будівництва в СРСР, перемога ленінського курсу Комуністичної партії, боротьба радянського народу за здійснення програми КПРС, заходи партії по подальшому підйому промисловості, сільського господарства і культури, підвищення добробуту народу». М.І. Жам, який до слова ніколи не був ні комсомольцем, ні комуністом, підготував текст без вище зазначених наративів, зосередивши увагу на конструктивних і художніх особливостях народної архітектури Середньої Наддніпрянщини, побуті, звичаях, обрядах селян, сільських промислах і ремеслах. Наслідки такого «вільнодумства» наздогнали М.І. Жама в 1974 р. Весною того року до Переяслава-Хмельницького прибула комісія ЦК КП УРСР, яка згідно з наказом № 540 Міністерства культури УРСР від 10 грудня 1973 р. «Про дальше покращення обслуговування відвідувачів музеїв в Українській РСР» мала на меті перевірити стан ідеологічного забезпечення наукової та експозиційної роботи у місцевих музеях. Члени комісії прослухали екскурсії по всіх міських музеях, зауважень вони не викликали. У Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини екскурсію провів М.І. Жам, який на той час обіймав посаду завідувача скансену. До його тексту екскурсії у членів комісії

були серйозні претензії: відсутній аналіз історичних подій, явищ, процесів, соціально-економічного розвитку українського пореформеного села, не відображена класова боротьба та поширення революційних ідей в українському селі на поч. XX ст. За результатами перевірки адміністрація музею отримала завдання до чергового екскурсійного сезону «вдосконалити» текст екскурсії по Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини відповідно до ідеологічного курсу, накресленого комуністичною партією¹⁶. За тогочасними мірками музеї як засоби радянської ідеологічної політики мали бути потужним засобом ідеологічної пропаганди й доносити до відвідувачів через уречевлену систему необхідні ідеологічні штампи¹⁷. Проте «вдосконалювати» текст екскурсії М.І. Жаму не довелося, оскільки 1 серпня 1975 р. його було переведено із посади завідувача Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини на посаду старшого наукового співробітника¹⁸.

М.І. Жам не лише готував тексти екскурсії, а й майстерно проводив екскурсії по всіх музеях Заповідника. Легко знаходив контакт із будь-якою аудиторією (дитячою, студентською, дорослою). Багато розповідав цікавинок з народного побуту, народних традицій, обрядів. Доступно міг пояснити будь-який виробничий процес (ремісничий, господарський, будівельний), адже знав їх не з літератури, а з власного досвіду. Міг шкуру вичинити, пошити шапку, кожуха, чоботи, виготовити кінську зброю та упряж. Мав глибокі знання з історії, етнографії, археології, краєзнавства. Його екскурсії відрізнялися невимушеністю, легкістю, образністю, емоційністю. За твердженням колег М.І. Жам був одним із найкращих екскурсіводів та лекторів серед науковців Заповідника. Відомий архівіст, краєзнавець, музеєзнавець О.О. Бабенко, директор Центрального державного історичного архіву України згадував, як під час навчання неодноразово бував на екскурсіях у М.І. Жама і був вражений його неординарною манерою доносити інформацію¹⁹. Після його екскурсії від-

¹⁶ Козій Г.І., Ткаченко В.М. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини // Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / відп. ред. С.М. Вовкодав. Переяслав – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2023. 540 с.: іл. С. 137.

¹⁷ Крупник Л. Музеї УРСР як засоби радянської ідеологічної політики у 70-ті роки XX ст / Л. Крупник // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 19 (2). К., 2009. С. 382–393.

¹⁸ Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому історичному музею, поч. 08.02.1975 р. – закін. 13.07.1976 р.

¹⁹ Жам О.М. Невтомний мандрівник у минувшину: до 90-річчя Михайла Івановича Жама (фрагменти книги) // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав (Київська обл.), 2021. Випуск 20(22). С. 34.

відувачі покидали музей у гарному гуморі й доброму настрої. Музейний доглядач із хати селянина-середняка Л.О. Романко пригадувала, що легко розпізнавала коли до її об'єкту наближалася екскурсійна група у супроводі М.І. Жама: за кілька сотень метрів доносився веселий сміх, задоволені вигуки туристів. У тогочасних книгах побажань його ім'я згадується найчастіше серед тих, кому відвідувачі дякували за чудову розповідь про історію створення переяславського скансену, про давнє українське село з його не легким життям, з традиціями та звичаями²⁰.

20 квітня 1974 р. у Переяслав-Хмельницькому державному історичному музеї створено комісію для прийому від наукових працівників та екскурсантів заліків на право проведення екскурсій, до складу якої увійшли найдосвідченіші фахівці музею: М.І. Сікорський, М.І. Жам, Є.С. Нестеровська, О.І. Юзвікова²¹.

М.І. Жам був неперевершеним оповідачем, його можна було слухати безкінечно довго, навіть, одні й ті ж бувальщини по кілька десятків разів. Часто колеги, особливо молоді, просили розповісти його ту чи іншу історію – як перевозили пам'ятки, знайшли цікавий експонат, як їздили з М.І. Сікорським на море та ін.

16 квітня 1976 р., М.І. Жам очолив відділ сільського виробництва й транспорту Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника. В цей час він працював над науковими темами: «Сільськогосподарські знаряддя праці та реманент» та «Транспортні засоби українців». Спершу ці напрацювання були використанні при підготовці відповідних лекцій, а згодом стали основою для створення експозицій Музею хліба (1984) та Музею народного сухопутного транспорту та дорожнього побуту Середньої Наддніпрянщини (1993). Якщо створення Музею хліба було результатом роботи групи працівників Заповідника, то Музей транс-

порту – «дітище» самого М.І. Жама. Він був не лише ініціатором, ідейним натхненником створення цього музею, а й практично одноосібним фундатором музейної колекції транспортних засобів XIX–XX ст., яка до сьогодні є єдиним зібранням відповідної тематики в Україні. М.І. Жам розробив концептуальні засади музею, структурний і тематико-експозиційний плани, анотаційні тексти, текст екскурсії. Накопичені за багато років наукових пошуків знання про народний сухопутний транспорт вилилися у ґрунтовне дослідження «На перехресті українських шляхів», опубліковане в книзі «Українська народна естетика» (1996) під загальною редакцією М.І. Жама, Ю.Г. Легенького, М.І. Сікорського²².

16 квітня 1979 р. М.І. Жам очолив відділ сільського виробництва й транспорту, який після відкриття Музею хліба в 1984 р. було перейменовано на відділ Музей хліба, до складу якого увійшло три тематичні експозиції: Музей хліба, Музей народного сухопутного транспорту, Музей «Поштова станція». Цими музеями Михайло Іванович опікувався до виходу на пенсію в 2000 р. За часів М.І. Жама й до сьогодні це найбільш відвідувані музеї Заповідника.

У середині 1960-их рр. М.І. Жам ініціював створення ще однієї тематичної експозиції – Музею Ганни Собачко-Шостак, видатної української майстрині декоративного розпису із с. Скобці Переяславського повіту Полтавської губернії²³. Натомість було створено Музей декоративно-ужиткового мистецтва Київщини. У особовому архіві М.І. Жама зберіглося його листування з Ганною Федосіївною, а також її соратницями по ткацькій майстерні: Є.М. Семигровою – дочкою поміщиці А. В. Василівни Семигрової, засновниці ткацької майстерні в Скобцях, та О.І. Прибильською – сестрою Є.І. Прибильської, співзасновниці вищезгаданої майстерні. Листи датуються 1964–1965 рр.²⁴.

²⁰ Козій Г.І., Ткаченко В.М. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини // Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / відп. ред. С.М. Вовкодав. Переяслав – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2023. 540 с.: іл. С. 138.

²¹ Жам О.М. Невтомний мандрівник у минувшину: до 90-річчя Михайла Івановича Жама (фрагменти книги) // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав (Київська обл.), 2021. Випуск 20(22). С. 34.

²² Українська народна естетика [Текст] / М.І. Жам [та ін.]. К., ДАЛПУ, 1996. 254 с.

²³ Степанова О.П., Жам О.М. До історії створення Музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини: огляд джерел // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав (Київська обл.), 2019. Вип. 16 (18). С. 167–181.

²⁴ Лукашевич О.М., Гайдаєнко І.В., Жам О.М. Особовий архів М.І. Жама та його роль у дослідженні історії становлення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» (до 90-річчя від дня народження) // Рукописна та книжкова спадщина України. К. 2022. Вип. 28. С. 34–42.

Окрім Г.Ф. Собачко-Шостак М.І. Жам був знайомий із багатьма відомими митцями, знаними науковцями, громадськими та політичними діячами: Г.Ф. Собачко-Шостак, Є.І. Прибильською, Г.І. Синицею, А.Г. Штепою, П.П. Верною, О.А. Пасікою, Г.А. Местечкіним, К.І. Матейко, Д.І. Фіголем, П.Т. Троньком, М.Т. Рильським, К.Г. Гуслистим, Г.А. Скрипник, З.С. Гудченко, В.І. Йовою, В.О. Ленченком та іншими. З ними він радився у процесі створення музейних експозицій, співпрацював під час пошуку пам'яток народної архітектури, предметів музейного значення.

організації УТОПК, однієї з найчисельніших на той час у Київській області. За його керівництва первинні організації товариства були створені в усіх колгоспах і радгоспах Переяслав-Хмельницького р-ну, в переважній більшості промислових підприємств, організацій та установ міста і району, закладах освіти й культури. З 1976 р. М.І. Жам – відповідальний секретар правління міськрайонної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, з 1980 р. – член правління міської організації УТОПК. Як і всі члени УТОПК М.І. Жам був дописувачем краєзнавчої рубрики «Люби та

М.І. Жам (третій ліворуч) серед українських науковців. 70-ті рр. ХХ ст.

Важливе місце у житті М.І. Жама займала громадська діяльність. У 1966 р. М.І. Жам очолював правління районного відділення Товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПК). У грудні 1968 р. його знову переобрано головою правління Переяслав-Хмельницької районної

знай свій рідний край» міськрайонної газети «Комуністична праця». За період роботи у музеї він оприлюднив понад два десятки публікацій, більшість з яких висвітлювала діяльність Переяслав-Хмельницького районного осередку УТОПК.

Громадська діяльність М.І. Жама з охорони пам'яток історії та культури перегукувалася з його професійною роботою. Так, наприкінці 1968 р. М.І. Жам увійшов до складу створеного в Переяслав-Хмельницькому державному історичному музеї на громадських засадах «масово-методичного відділу по наданню допомоги народним музеям по охороні пам'ятників». Спільно з колегами працював над створенням музейних експозицій на Київщині та Черкащині, зокрема, в м. Яготині, м. Борисполі, м. Богуславі, м. Іванкові, с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну, с. Ксаверівка Білоцерківського р-ну Київської обл., м. Чигирин і с. Суботів Черкаського р-ну Черкаської обл.

На окрему увагу заслуговує науково-публіцистичний доробок М.І. Жама. Він нечисельний, але досить інформативний. На деяких працях зупинимось більш детально.

У 1962–1964 рр. науковці Переяслав-Хмельницького державного історичного музею співпрацювали із вченими Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії у питанні створення «Українського історико-етнографічного атласу». З огляду на етнографічну тематику, до цієї роботи були залучені в першу чергу працівники етнографічного відділу, яким керував М.І. Жам. Збереглися листи директора Інституту М.Т. Рильського (від 18.06.1964 р.) і його заступника К.Г. Гуслистого (від 12.03. 1964 р.) до М. І. Сікорського, які той передав М.І. Жаму з директивою «до виконання». М.Т. Рильський писав: «Важливу роль в справі збирання і вивчення матеріалів до Атласу повинен відіграти і Ваш музей. На першому етапі роботи ми будемо вивчати народне житло, одяг та сільсько-господарські знаряддя населення України з середини ХІХ до 20-х років ХХ століття. Дирекція Інституту просить Вас виділити наукових співробітників для участі в створенні

Атласу». Конкретизував поставлені завдання К.Г. Гуслистий у листі від 12.03.1964 р.²⁵

У 1960-их рр. М.І. Жам з колегами (Т.А. Козачковською, О.І. Юзвіковою, Є.С. Нестеровською) працював над збором матеріалів для фундаментальної історичної праці «Історія міст і сіл Української РСР» (головний редактор П.Т. Тронько), яка висвітлювала історію населених пунктів окремих областей України²⁶. У книзі наказів по Переяслав-Хмельницькому державному історичному музею є наказ № 13 від 06.07.1968 р., яким відкомандировано М.І. Жама та Т.А. Козачковську з 8 липня по 14 липня 1968 р. у Київський обласний архів з метою підбору матеріалів по історії сіл Переяславщини²⁷. Зібрані матеріали були використані у книзі «Історія міст і сіл Української РСР. Київська область» (1971)²⁸.

М.І. Жам був автором наукових і науково-популярних статей у зарубіжних і вітчизняних виданнях. Так, у «Етнографічному щорічнику» Моравського музею Брні за 1963–1964 рр. вийшла його стаття про переяславський скансен «Das freilichtmuseum in Perejaslaw-Chmelnicki»²⁹. Її він підготував на прохання відомого чеського етнографа, директора Моравського музею в Брні, доктора Людвіка Кунца, який з 1963 р. працював над виданням, присвяченим музеям під відкритим небом у світі. Від науковців Львівського державного музею етнографії та художнього промислу Д.І. Фіголя і К.І. Матейко Л. Кунц дізнався про створення першого в Україні скансену в м. Переяславі-Хмельницькому і звернувся до М.І. Жама з проханням підготувати статтю про нього. У 1965 р. в журналі «Народна творчість та етнографія» вийшла стаття М.І. Жама у співавторстві з М.І. Сікорським «Етнографічний відділ Переяслав-Хмельницького історичного музею», в якій висвітлено історію становлення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини³⁰. У 1972 р. М.І. Жам з

²⁵ Лукашевич О.М., Гайдаєнко І.В., Жам О.М. Особовий архів М.І. Жама та його роль у дослідженні історії становлення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» (до 90-річчя від дня народження) // Рукописна та книжкова спадщина України. К. 2022. Вип. 28. С. 34–42.

²⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Ф.М. Рудич (голова ред. колегії) та ін. К.: Головна редакція УРЕ, 1971. 792 с.

²⁷ Книга наказів Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, поч. 01.01.1965 р. – закін. 05.05.1969 р.

²⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Ф.М. Рудич (голова ред. колегії) та ін. К.: Головна редакція УРЕ, 1971. 792 с.

²⁹ *Zam M.I.* Das freilichtmuseum in Perejaslaw-Chmelnicki // Ethnographica. Ежегодник. V–VI. Moravske museum v Brne. 1963–1964. P. 174–177.

³⁰ *Жам М.І., Сікорський М.І.* Етнографічний відділ Переяслав-Хмельницького історичного музею // Народна творчість та етнографія. 1965. № 1. с. 106–108.

М.І. Сікорським видали фотонарис «Переяслав-Хмельницький історичний музей і його філіали»³¹. У 1996 р. оприлюднено ґрунтовне дослідження М.І. Жама про народний сухопутний транспорт «На перехресті українських шляхів» у книзі «Українська народна естетика»³². З-поміж газетних публікацій виділяються статті на музейну й краєзнавчу тематику³³. Окремий блок складають публікації про роботу Переяслав-Хмельницького районного осередку УТОПШ, досягнення обласної організації УТОПШ на Переяславщині³⁴.

Таким чином, з наведеного вище можна зробити висновок про те, що основні віхи життя М.І. Жама пов'язані з активною музейною діяльністю у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» на посадах завідувача етнографічним відділом, завідувача філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини», старшого наукового співробітника, завідувача відділу сільського виробництва й транспорту, завідувача відділу «Музей хліба». Понад 40 років віддано музейній роботі. Історико-етнографічні, краєзнавчі дослідження, у яких брав участь М.І. Жам, посприяли вивченню традиційної народної культури населення України, музеєфікації понад сотні пам'яток народної архітектури, збереженню для наступних

поколінь низки археологічних, історичних, етнографічних артефактів та створенню ряду музеїв: Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, Музею хліба, Музею народного сухопутного транспорту, Музею «Поштова станція» та ін. Як музейний працівник він виконував всю необхідну роботу: читав лекції, проводив екскурсії, писав статті, їздив в експедиції тощо. Його публікації присвячені історії рідного краю, пам'яткам історії та культури, музейним експозиціям, висвітленню діяльності районного осередку УТОПШ, який він очолював. Ця постать не бездоганна, але безперечно видатна на фоні інших музейних працівників і діячів м. Переяслава. Він був непересічною особистістю, безперечним лідером, до якого дослухалися, іноді побоювалися. Поставлені перед ним завдання він завжди виконував своєчасно на високому професійному рівні. Ім'я М.І. Жама назавжди залишиться в історії Переяслава й Заповідника як видатного музейника й найближчого соратника М.І. Сікорського. Підтвердженням цього є відзначення у 2023 р. М.І. Жама премією імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України за вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи.

³¹ Переяслав-Хмельницький історичний музей і його філіали: [фотонарис] / [авт. текст. М.І. Жам, М.І. Сікорський; фот. В.Д. Бака, О.П. Кузьменка та ін.]. Київ: Мистецтво, 1972. 23 с.

³² Жам М.І. На перехресті українських шляхів // Українська народна естетика [Текст] / М.І. Жам [та ін.]. К.: [б. в.], 1996. 254 с.

³³ Жам М.І. Музей просто неба // Комуністична праця (далі КП), 11.05.1967. С. 4; Жам М.І. Хата-штаб Котовського // КП, 11.02.1967. С. 2; Жам М.І. Мовчазні вартові степів // КП. № 127 (3243). 28.10.1969 р. С. 3–4; Жам М.І. Чудовий витвір народу // КП. № 47. 19.04.1975 р. С. 2; Жам М.І. Унікальний якір // КП. № 31. 13.03.1975 р. С. 3; Жам М.І. Унікальна знахідка // КП. № 81. 10.07.1975 р. С. 4; Жам М.І. Поповнення експозиції // КП. № 67. 7.06.1975 р. С. 3; Жам М.І. Живі у пам'яті народній // КП. № 14(9204). 31.01.1976 р. С. 2; Жам М.І. Витвір народних умільців // КП. № 25. 26.02.1976. С. 3; Жам М.І. Сухопутний транспорт // КП. № 32 (9421). 25.02.1977 р. С. 3; Жам М.І. Народні вірування // КП. № 43(7707). 18.03.1981 р. С. 3; Жам М.І. Цікаві знахідки [музейної експедиції у Поліський район Київської області] // КП. № 110 (7774). 15.07.1981 р. С. 3; Жам М.І. Чотирнадцятий відчиняє двері // КП. № 163. 13.10.1984 р. С. 2.

³⁴ Жам М.І. Оберегаймо пам'ятники історії і культури // КП. № 155 (2811). 29.12.1966 р. С. 2, 4; Жам М.І. Благородна місія // КП. 19.12.1968 р. С. 2; Жам М.І. Народна святиня [Переяслав-Хмельницька районна організація УТОПШ] // КП. № 23 (8908). 21.02.1974. С. 2; Жам М.І. Увічнювати подвиг // КП. № 77 (9267). 29.05.1976 р. С. 2; Жам М.І. Важливий захід [громадське обговорення Закону «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». Обов'язкове доведення членам первинних організацій] // КП. № 145. 25.09.1976 р. С. 3; Жам М.І. Увічнюють подвиг народу [первинна організація УТОПШ Великокаратульської середньої школи] // КП. № 31 (9626). 24.02.1978 р. С. 3; Жам М.І. План монументальної пропаганди в дії [пам'ятники історії та культури у місті і районі] // КП. № 80 (9675). 24.05.1978 р. С. 3; Жам М.І. Пропагуємо історію краю [музейна первинна організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури] // КП. № 202 (5839). 24.12.1980 р. С. 2.